

ПІЗНАННЯ ЯК ОСВОЄННЯ ЧУЖОГО

Пізнання на рівні індивідуальної свідомості розглянуто як освоєння чужого. Відповідно до цього, нове (інформація) включається в систему іманентних свідомості орієнтирів. Інші значущі особи визначені як онтогенетично “перші” орієнтири, у відповідь на які активізується пізнавальна здатність. Зроблено висновок про формування когнітивного механізму суспільством за посередництвом значущих Інших.

Ключові слова: пізнання, феноменологія, Інший, чуже.

Динаміка, ефективність та адекватність пізнання не в останню чергу залежать від соціальних обставин і форм продукування, зберігання, засвоєння та передавання знання. Зважаючи на мінливість та багатоманітність соціальної практики, слід брати до уваги актуальність пошуку та обґрунтування нового бачення когнітивних процесів із метою забезпечення дієвості взаємодії соціального та пізнавального.

Зв'язок пізнавального (у межах статті отожднюється з когнітивним) та соціального в продукуванні знання перебуває в центрі уваги підходів, які В.Петрушенко йменує “соціологічним” та “педагогічним”. Зміст першого розкривається як “з’ясування соціальних умов, засад, факторів формування та функціонування знання”, “вивчення його соціальних функцій, градацій, видів та рівнів...” [6, с.52]. Педагогічний підхід акцентує “не лише на змісті знань, а й на формі та способі їх виразу” [6, с.60], причому на *соціальній* формі. Таким чином, специфічною рисою згаданого підходу є встановлення зв’язку знання з “передумовами, основами, операціями та методами навчання” [6, с.62].

Попри очевидні переваги таких підходів, кожен із них має певні обмеження. Зокрема, соціологічний підхід як вихідне поняття має “соціальне” (“суспільство”), зосереджуючись, як наслідок, на *соціальних* умовах, залишаючи поза розглядом те, як формується й функціонує знання на рівні *індивідуальної* свідомості.

У свою чергу, педагогічний підхід тісно пов’язаний із психологічними (навіть можна сказати емпірико-психологічними) дослідженнями, тобто аналізує *психічні* умови засвоєння знання. До того ж, навчання (як невід’ємна складова педагогічного аналізу) є цілеспрямованим, спеціально організованим процесом, що ініційований ззовні (вихователем, учителем тощо). Зрозуміло, що встановити пряму кореляцію між психічними процесами (як предметом аналізу педагогічного підходу) та процесами свідомості (що якраз і пов’язані з продукуванням знання) не можна. Та, окрім того, важливо подивитися на процес пізнання не як зовнішньо ініційований, а як внутрішню активність самої індивідуальної свідомості.

Тому *метою*, яку ми ставимо перед собою, є така інтерпретація механізму пізнання на рівні індивідуальної свідомості, яка б уникала згаданих щойно “соціологізму” та “психологізму”.

На наше переконання, значним евристичним потенціалом для реалізації зазначеної мети володіє феноменологічний світоглядно-методологічний підхід до процесу пізнання. Надаючи йому перевагу, ми керуємося принаймні трьома причинами. По-перше, саме феноменологічний проект (у його гуссерлівській редакції) задекларував послідовно антипсихологістську позицію. Йдеться, зокрема, про орієнтацію на очевидність або ж вимогу не брати до уваги ті сенси, які вносяться до змісту свідомості досвідом. По-друге, дещо перефразовуючи аргументацію сучасного німецького феноменолога К.Майєр-Драве, феноменологія показує “як на спонтанному нерегульованому рівні відбувається соціальне сенсоутворення, як... конкретні суб’єкти дій сприймають соціальний сенс та модифікують його в процесі сприймання” [3], а ми якраз і маємо на увазі формування соціального засобами індивідуального сприймання. І, по-третє, у феноменології великого значення надається поняттям інтерсуб’єктивності, Іншого, чужого тощо, які сутнісно пов’язані зі специфікою соціального продукування та передавання знання.

Вивчення вітчизняної джерельної бази дозволяє зробити такі висновки. По-перше, феноменологічні дослідження українських авторів частіше вирішуються в історико-філо-

софському ключі, ніж у методологічному чи епістемологічному. Це стосується, зокрема, праць С.Кошарного, А.Лоя, Є.Причепія, В.Кебуладзе, С.Щербак. По-друге, аналіз пізнання більшою мірою стосується наукового його виду (наприклад, у С.Порєва), тоді як ми маємо на увазі радше повсякденне. По-третє, вітчизняні автори схильні до використання засобів *трансцендентальної* феноменології (симптоматичними тут виступають методологічні розвідки О.Зарапіна, Н.Іванової-Георгієвської, С.Порєва), тоді як ми потребуємо, скоріше, методології, заснованої на феноменології *інтерсуб'єктивності* (а тому доцільно звертатись до праць авторів, які підіймають проблематику феноменологічної соціології, зокрема, В.Бурлачука). Нарешті, по-четверте, сутнісно пов'язане з вищезазначеною темою поняття Іншого інтерпретується у вітчизняній думці здебільшого з етико-діалогічних позицій (наприклад, В.Малаховим, Л.Ситниченко, І.Дінцем), тоді як власне феноменологічному концепту “Інший” присвячено не так багато уваги (як виняток – праці С.Щербак, С.Кошарного).

Зміст нашої головної тези такий: пізнання на рівні індивідуальної свідомості можна розглядати як *освоєння чужого*, причому початки цього процесу лежать у сфері досвідомого, де визначальним джерелом впливу на суб'єкта, який поки перебуває в стадії становлення, є значущі інші особи.

Поняття “освоєння”, “чуже” (часто у феноменологічних текстах також фігурує написання останнього з великої літери, але ми не присвячуватимемо цьому спеціальної уваги за браком місця та у зв'язку з непринциповістю такого розрізнення в нашому розгляді) та деякі інші не є нормативними для теорії пізнання. Надання переваги таким найменуванням у феноменологічному підході взагалі та нашому дослідженні зокрема пов'язане з властивою феноменології вимогою розуміти поняття лише в тому значенні, якого надає їм автор, а не в тому, що “підказане історією” або “термінологічними звичками читача” [1]. Це зумовлено загальною методологічною налаштованістю згаданої філософської традиції (не *приймати* дещо як самоочевидне, а *шукати* шляхів до самоочевидного), а також справедливими зауваженнями її adeptів з приводу амбівалентності нормативних понять (наприклад, “знання”, “відоме”, “невідоме” тощо). У зв'язку із цим потрібно мати на увазі визнання Е.Гуссерля, що у феноменології “всі поняття та відповідно терміни певним чином повинні залишатися в плинному стані, ніби в постійній готовності негайно диференціюватися в міру просування аналізу свідомості...” [1].

Поняття “освоєння” в цьому сенсі інспіроване аналогією між пізнанням і проникненням у дещо нове. Очевидно, що пізнання *сутнісно* пов'язане з отриманням *нового* (неважливо чи це пасивний процес, чи активний), але слід з'ясувати, який характер має саме *отримання*. Знехтуємо тим, чи отримане нове є суб'єктивно або ж об'єктивно новим; чи одержане воно як результат безпосереднього досвідного переживання (як-от спостереження певного явища) або ж шляхом прийняття інформації від інших джерел без її перевірки (наприклад, історіографічних даних). Важливим у цьому контексті є те, що нове (інформація) не *присвоюється*, тобто не стає лише моїм власним (оскільки також залишається належним тому джерелу, з якого одержане). Освоєння як проникнення в дещо нове передбачає, що воно стає знайомим, комфортним тощо, але не власним. Так, нові землі можуть стати власними (бути присвоєні) лише юридично, але не в онтологічному сенсі цього слова – стати частиною мене самого. Ураховуючи це, знання, які я здобуваю, є освоєними, оскільки вони інтерсуб'єктивні за визначенням (“розділені” з іншими суб'єктами). Таким чином, метою пізнання слід розглядати перетворення чужого на своє без привласнення останнього. Також нам видається важливим відмежуватися від поняття “засвоєння” – головню через те, що воно викликає асоціації з *фізіологічними* процесами людського організму, які радикально відрізняються від когнітивних. Також на даному етапі дослідження ми некритично ототожнимо поняття “нове” та “чуже”, залишивши встановлення кореляції між ними на майбутнє.

За своїм характером цей процес можна було б назвати і впорядкуванням, принаймні це цілком відповідає духу феноменологічної традиції. Прослідкуймо за цим процесом безпосередньо за відповідними джерелами.

У статті під симптоматичною назвою “Основні поняття феноменології” А.Шюц, аналізуючи її гуссерлівський варіант, серед іншого розглядає сприймання матеріальних речей як систематичне вивчення так званих “внутрішнього” та “зовнішнього” горизонтів. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що в цьому контексті слід говорити не про “ізолюваний об’єкт як такий, але поле сприйняття... з горизонтом... який пов’язує [його] з іншими речами” [8, с.170].

Ще докладніше А.Шюц описує цей процес у “Смисловій будові соціального світу”. Згідно з автором, усіляке “досвідне переживання”, що бере участь у конституюванні предметного досвіду, пов’язане нерозривним синтезом із минулими та майбутніми переживаннями. Для буття людини це означає, що вона завжди (“у кожному Зараз і Так свого процесу переживань”) володіє деяким попереднім знанням про світ – “запасом досвіду”, який збагачується, зростає з кожним новим переживанням. Напевно, найважливіше те, що кожній людині її досвід “заданий” упорядкованим (як і весь предметний світ). Такі “порядки” (які “впорядковують” кожне нове переживання) А.Шюц іменує “схемами нашого досвіду” [див. 8, с.778–781].

Як нам видається, запропонована А.Шюцем модель може бути застосована для пояснення пізнання-впорядкування, навіть якщо елімінувати очевидно важливий для феноменологічної традиції часовий аспект (переживання як синтез минулого, теперішнього та майбутнього). Нам така елімінація необхідна тому, що на досвідомій стадії сприймання розрізнення “минуле-майбутнє” і, тим більше, встановлення відношення між цими складовими переживання, є проблематичними з огляду на відсутність необхідних розвинутих механізмів – передусім самосвідомості та, зокрема, індивідуальної пам’яті.

Отже, чому дещо може поставати для нас новим та як воно може інтегруватися до змісту нашої свідомості? Очевидно, що необхідною підставою освоєння, умовою, за якої сам процес може розпочатись, є наявність дечого “свого” як вихідного пункту освоєння “не-свого” (чужого). “Своє” характеризується комфортністю, звичністю (стереотипністю), упорядкованістю та іншими ознаками, які у своїй сукупності роблять його дечим на кшталт “когнітивної субстанції” (підстави пізнання). Тобто ми констатуємо, що на будь-якому етапі освоєння свідомість відштовхується від певного наповненого сенсом ядра, яке чітко ототожнюється зі “своїм”.

У зв’язку із цим звернімо увагу на твердження російської дослідниці Л.Новицької, яка зауважує, що насправді “ми вибираємо зі світу те, що знаємо. Усе решта відкидається або переформулюється таким чином, щоб бути однорідним контексту власного душевного життя” [4, с.12]. У ньому, як нам видається, міститься внутрішня суперечність: якщо ми “вибираємо” лише те, що знаємо, то чому виникає потреба його “переформулювати”? І, навпаки, якщо дещо потребує *набуття* однорідності, то чи можна сказати, що ми його “знаємо”? Вирішенням такої суперечності може бути лише визнання певного вихідного пункту (“когнітивної субстанції”, “свого”), зі змістом якого свідомість звіряє те, що “переформулюється” з метою набуття однорідності.

Питання тепер слід поставити таким чином: чи існує деякий момент пізнання (умовно кажучи, первинний, “чистий” тощо), коли “своє” володіє нульовим змістом? Відповідаючи на нього, ми солідаризуємося з позицією В.Петрушенка. Він веде мову про відсутність “абсолютного нуля” знання, вважаючи, що людина приречена на так звану “замкненість когнітивної ситуації”: “все, з чим ми маємо справу, постає у формі знання; вискочити за межі такої ситуації можна, хіба що вискочивши за межі людського способу буття” [5, с.8]. Як наслідок, жодне знання не може бути новим в абсолютному сенсі цього слова, а “своє” ніколи не володіє нульовим змістом. Приступаючи до пізнання будь-чого, людина вже володіє деякою інформацією про нього: наприклад, про невід’ємні складові предмета (так, входячи до приміщення, в якому ніколи раніше не були, ми заздалегідь очікуємо, що воно має певну форму, скоріш за все, геометрично правильну; певну величину як співвідношення довжини, ширини та висоти; певне функціональне призначення; деякий стандартний антураж тощо).

Історик феноменології Г.Шпігельберг зауважує, що за таким принципом “працює” один із базових феноменологічних методів – феноменологічна дескрипція. По суті, у розу-

мінні згаданого автора, вона є локалізацією феноменів усередині вже створеної системи класів [див. 7, с.653]. Якщо ми локалізуємо феномен, указуємо на його *місце у вже наявній структурі*, то сам феномен не може бути джерелом порядку, згідно з яким він структурно розташовується. Порядок у цьому сенсі “вимагає автономного зусилля”, тоді як відсутність порядку “не належить до сутності того, хто сприймає” [2, с.163–164]. Джерелом порядку (сюди можна додати комфортність, стереотипність тощо) виступає вже згадувана нами “когнітивна субстанція”, “своє” як наслідок “автономного зусилля” суб’єкта. Виходячи саме з таких міркувань, ми ототожнюємо пізнання з впорядкуванням та освоєнням.

Таким чином, дещо постає для нас новим, якщо воно порушує наявний порядок у баченні світу, виступає елементом деструкції, дискомфорту, незвичності. Оскільки джерелом порядку постає належність до “свого”, то джерело неупорядкованості кваліфікується як “не-своє”, тобто чуже. Тоді зрозумілим стає мотив суб’єкта впорядкувати, освоїти чуже, виходячи зі “свого” (тобто впорядкованого, стереотипного тощо).

Як зазначалося вище, у феноменологічному баченні сприймання нового (та ширше – пізнання) відбувається як синтезування минулих, теперішніх і майбутніх переживань, яке постає як так звана “горизонтна” структура потоку переживань. Виявляється, однак, що тут мається на увазі не лише горизонт “феноменологічної часовості” (переживання “до” – переживання “тепер” – переживання “після”), але й, і це особливо важливо, “відмінності нових за своїм видом модусів даності”. Відповідно до сказаного, “деяке переживання, що стало об’єктом для погляду Я, а отже, таке, що володіє модусом побаченого, наділене своїм горизонтом непобачених переживань; те, що охоплюється в модусі “уваги”... наділене горизонтом” відсутності уваги; це ж стосується “виокремленого” та “невиокремленого” [див. 1]. Для нас цей момент важливий саме з огляду на можливість елімінувати часовий аспект у зв’язку з причиною, про яку вже згадувалося вище.

Таким чином, пізнання на рівні індивідуальної свідомості відбувається як рух упорядкування-вбудовування чужого (нового) у структуру “свого”. Ілюстрацією до такого тлумачення може бути досвід з орієнтування в чужому незнайомому місті. Річ у тім, що далеко не всі орієнтири є іманентними чужому місту – частину з них ми “привозимо” із собою. Це стосується, наприклад, уявлення про те, що будь-яке місто (і конкретне чуже) має центр та околиці, певну структуру (вулиці, парки, монументи тощо), схему руху громадського транспорту та ін. Саме пересування незнайомим містом – освоєння чужого – часто починається з елемента, який сутнісно пов’язаний зі “своїм” (рідним, знайомим) містом – з вокзалу, можливість повернення до якого означає також можливість повернення до звичного нам порядку, комфорту, структури “свого” (рідного) міста. Наступний візит до чужого міста дає змогу “увімкнути” ще один орієнтир, який став звичним, комфортним, “своїм” тощо, – це маршрут першого відвідування (наприклад, “вокзал – вулиця N”). Таким чином, з кожним поверненням до чужого міста сфера “свого” розширюється, слугуючи відправним пунктом для освоєння *ще* чужого.

Важливо також підкреслити, що початки такого процесу лежать у сфері *досвідомого*, тому, коли “вмикається” механізм свідомості, дитина виявляє себе у світі, що *вже* потребує впорядкування та освоєння згідно з тими орієнтирами, які складають її “своє”.

Ще одне питання, яке вимагає відповіді в межах даного дослідження: звідки беруться “перші” орієнтири (ураховуючи те, що свідомість на початковому етапі свого формування сама не може виступати джерелом порядку)? Ми не запропонуємо відповіді на нього у філогенетичному аспекті, а також не визнаючи деякий момент апіорності певного змісту свідомості. Тому обмежимося онтогенетичним виміром отримання “перших” орієнтирів.

Отже, онтогенетично “першим” орієнтиром, від якого може відштовхуватися свідомість, що перебуває у стадії формування, є значущі інші особи. Розгляньмо це докладніше.

Значущі інші особи – це найближче оточення, яке з перших днів нашого життя чинить активний вплив на формування нас як свідомих істот. У цьому сенсі ми поділяємо

думку К.Майєр-Драве (яка, у свою чергу, спирається на дослідження М.Мерло-Понті), що існує деяке “доперсональне” буття, але не існує “досоціального” [3].

Українським важливим є те, що інша значуща особа (чи просто Інший) є активною, сама себе маніфестує, засвідчуючи свою іншість, намагаючись накинати її тому, хто сприймає. Точніше кажучи, чуже (а саме через чуже, згідно з Е.Гуссерлем, розкривається Інший) постає первинною реальністю, у відповідь на яку активізується певний зміст, що пізніше ідентифікується як “своє”. Ми навмисно уникаємо визначення цього процесу як “виникнення” “свого”, акцентуючи на “активізації” (тому й зауважили вище про апріорність певного змісту свідомості).

Отже, саме в цьому виявляється найважливіша складова поєднання когнітивного та соціального: механізм пізнання “вмикається” на досвідомій стадії як відповідь на маніфестацію Іншим власного буття. Чуже активно діє на людину, нав’язуючи “нові” культурно-соціальні сенси, що протистоять природно-вродженим реакціям тіла. Таким чином соціальне діє на індивіда через значущих Інших (батьків, вихователів, учителів), формуючи механізм когнітивного. Пізнання починається як реакція на чуже, реалізуючись у подальшому як освоєння чужого.

Такий висновок, проте, залишає відкритими питання про соціальні форми, за допомогою яких Інші чинять вплив на суб’єкта, про характеристики чужого та “свого” у змісті пізнання тощо, які можуть бути *перспективними* для подальших досліджень.

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Електронний ресурс] / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336 с. – Режим доступа до книги : <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/h2.htm>; <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/h3.htm>
2. Малышкин Е. Чужой в доме / Е. Малышкин // Топос. Философско-культурологический журнал. – 2006. – № 1 (12). – С. 162–168.
3. Мэйер-Дравэ К. Телесность и социальность : феноменологические статьи по педагогической теории интер-субъективности (реферативный перевод) [Електронний ресурс] / К. Мэйер-Дравэ // Топос. Философско-культурологический журнал. – 2000. – № 2. – С. 51–78. – Режим доступа до журналу : <http://topos.ehu-international.org/zine/2000/2/meyer-drawe.html>.
4. Новицкая Л. Ф. Проблема нравственного самообретения в пространстве интерсубъективности / Л. Ф. Новицкая. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. – 127 с.
5. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання : монографія / В. Л. Петрушенко. – Львів : Видавництво Державного університету “Львівська політехніка”, 2000. – 296 с.
6. Петрушенко В. Л. Філософія знання : онтологія, епістемологія, аксіологія : монографія / В. Л. Петрушенко. – Львів : Ахілл, 2005. – 320 с.
7. Шпигельберг Г. Феноменологическое движение : историческое введение / Г. Шпигельберг ; пер с англ. ; перевод группы авторов под ред. М. Лебедева, О. Никифорова. – М. : Логос, 2002. – Ч.3. – 680 с.
8. Шюц А. Избранное : мир, светящийся смыслом / А. Шюц ; [пер. с нем. и англ.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.

Cognition on the level of individual consciousness as the mastering [making-my] of the alien has considered. According to that, the new (information) is included into the system of references, which are immanent to consciousness. The other significant persons have defined as the ontogenetic “first” references, in answer to which cognitive ability is activated. Conclusion about forming of cognitive mechanism by society through the mediation of the significant Others has drawn.

Key words: cognition, phenomenology, the Other, the alien.